

В. Ф. Верстюк (Київ)

Українська революція: доба Центральної Ради

В кінці лютого 1917 р. була зіграна несподівано для багатьох сучасників, але цілком закономірно з погляду історика, фінальна сцена в історії імператорської, романівської Росії. Державний деспотизм, закладений у її підвалини і поширений на неозорій території, успішно і неодноразово виходив з-під ударів окремих реформаторів, що намагалися модернізувати імперію і у XVIII, і у XIX ст., але не витримав випробувань першою світовою війною. Як не раз це бувало в історії деспотій, варто було в критичний момент виникнути незадоволенню в столиці — і режим впав. 24 лютого у Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, в наступні дні до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума, діяльність якої була призупинена царем, стала в опозицію до уряду. Це і вирішило справу. 27 лютого самодержавство впало, влада зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної думи. 2 березня члени цього комітету прийняли від царя акт про зречення і сформували новий Тимчасовий уряд країни.

Революція перемогла. Активну участь у петроградських подіях взяли українці, які становили значну частину особового складу гвардійських полків. Вони підтримали вимоги страйкуючих робітників, стали на бік Державної думи. На початку березня у Петрограді утворився Тимчасовий український революційний комітет, який 2 березня опублікував відозву до українців Петрограда, закликавши спрямувати свою енергію «на шлях завоювання власних національно-політичних прав», наповнити її «свідомістю власних національних інтересів»¹. Загалом політична діяльність українців у Петрограді 1917 р. мала свою складну історію, до якої нам доведеться раз у раз повертатися.

Відзначимо ще одну особливість Лютневої революції. В ті дні, коли у столиці імперії нуртували політичні пристрасті, решта території і населення країни перебували у стані політичної летаргії. Чи не найбільшою мірою це стосувалося України.

Перші телеграми про революційні події у Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого. Київська адміністративна верхівка була шокована ними. Голова міської думи Ф. Бурчак просив Петроград підтвердити достовірність отриманої інформації. І лише зранку 3 березня київська преса повідомила своїх читачів про падіння самодержавства. Коли всі сумніви були розвіяні, у Києві приступили до формування нових революційних органів влади, найбільш авторитетною серед них стала Рада об'єднаних громадських організацій, її виконком очолив відомий у Києві лікар, громадський діяч М. Страдомський. Такі ради створилися у більшості українських міст. 3—5 березня на території України практично були ліквідовані органи царської адміністрації, владу з її рук перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські та повітові комісари.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. За прикладом Петрограда в першій декаді березня в Україні виникають ради робітничих і солдатських депутатів. На відміну від сто-

лиці, де рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу і мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, ради робітничих і солдатських депутатів в Україні якоїсь домінуючої, особливої ролі не відігравали і на владу не претендували, тому і про існування тут двовладдя не доводиться говорити. Слід додати, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом. Основний вплив на них, в тому числі і в Україні, з моменту створення мали російські соціалістичні партії, насамперед, меншовики та есери.

Демократизація суспільства, що відбулася завдяки революційним змінам, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційні сили, закладені в народних товщах, ще шукали вихід для акумульованої за довгі десятиліття енергії, тоді як провідники української інтелігенції намагалися не загубитися у калейдоскопі політичних змін початку березня 1917 р. У Києві українці мали декілька своїх представників у Раді об'єднаних громадських організацій, у Раді робітничих депутатів, але цього було явно замало для відродження національно-визвольного руху. 3 березня у клубі «Родина», який був осередком Товариства українських поступовців, зібралось понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах і народилася ідея створення Української Центральної Ради. Але принципи її організації, обов'язки, програмні гасла викликали гостру полеміку, яка продовжувалася декілька днів. Старше покоління української інтелігенції — С. Єфремов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, С. Старицька-Черняхівська, належачи до ТУПу, вважало, що саме це товариство і повинне стати об'єднуючим центром усіх українських сил. Молодше покоління, очолюване Д. Антоновичем, яке не приховувало своїх соціал-демократичних поглядів, наголошувало на утворенні принципово нового центру, де всі українські організації мали своє представництво. Саме за цим принципом 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою ~~УЦР~~ було обрано М. Грушевського, який на той час ще не повернувся до Києва з Москви, де добував своє заслання. Заступниками голови стали — Ф. Крижановський, представник кооперативних організацій Київщини, Д. Дорошенко від ТУПу та Д. Антонович від українських соціал-демократів. Крім того, було обрано секретаря та скарбника Ради. 7 березня, очевидно, і слід вважати датою створення Української Центральної Ради, хоч часто у літературі такою називають 4 число місяця.

На перших порах Центральна Рада відігравала роль київської міської організації, не наважуючись заступити роль керівника українського національно-визвольного руху. Не змогла вона одразу сформулювати і політичну платформу своєї діяльності. 9 березня Центральна Рада закликала український народ домагатися від Тимчасового уряду «всіх прав, які тобі природно належать»², але звела ці права до публічного використання української мови в державних, судових та освітніх установах. Не говорилося у відозві 9 березня ні про місце, ні про роль Центральної Ради в цих домаганнях. Можна стверджувати, що в перші тижні свого існування Центральна Рада становить ще «річ у собі», переживає процес організаційного та ідейного становлення.

В подібному стані перебував весь український національно-визвольний рух, його окремі політичні складові. Надто сильний удар був завданий царизмом за попереднє десятиліття по українських організаціях, щоб вони змогли за лічені дні відновити свою діяльність. І все ж історик не може не відзначити тут і певне напруження нечисленних на перших порах сил, і вражаючі результати цього. Були вони тісно пов'язані з поверненням в Україну М. Грушевського. Найбільш відомий історик України, національний політичний і громадський діяч М. Грушевський на момент революції мав незаперечний авторитет серед української інтелігенції, а згодом і народу. У 1917 р., здається, не було жодного українського з'їзду, який би у той чи інший спосіб не виявив

своєї поваги до голови Центральної Ради. З іншого боку, треба сказати і про характер цієї людини, створеної наче спеціально для керівництва і лідерства. Амбітність М. Грушевського, його кипуча громадсько-політична енергія стали в умовах розвитку революції надзвичайно сприятливим фактором, який історики називають роллю особистості в історії. На момент повернення М. Грушевського Центральна Рада була одним з політичних лівобілангових, що, зрештою, відповідало загальному стану українського руху, провідні ролі в громадсько-політичному житті відігравали російські політичні партії і організації. Грушевський вирішив зламати такий статус-кво.

Важливим кроком у цьому напрямі стало проведення у Києві 19 березня української маніфестації. Під національними жовто-блакитними прапорами центральні вулиці міста заповнила стотисячна колона. Українське віче, яке завершило маніфестацію, підтримало резолюції, підготовлені Центральною Радою, і в першу чергу ту, яка стосувалася заведення автономного ладу в Україні. З метою чіткого визначення головних політичних гасел українського руху М. Грушевський в кінці березня — першій половині квітня 1917 р. видрукував низку публікацій, які відкривала стаття «Велика хвиля». В цій програмній статті голова Центральної Ради вступив у суперечку з поміркованим крилом українського руху — членами ТУПу. Він доводив, що «нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті»³. Грушевський наголошував на необхідності негайно перейти від культурно-освітніх вимог до політичних. Головним з них було гасло національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії. Автор «Великої хвилі» попереджав, що одна з головних небезпек для українського руху і Центральної Ради криється в можливості відстати від розвитку революції, а тому треба ставити свої вимоги «лагідно, по можливості і тактовно, скільки є змоги, — але рішуче, рішуче, рішуче»⁴.

Остаточо викристалізувати політичну програму Центральної Ради і завершити її організацію мав Всеукраїнський національний конгрес, про скликання якого Рада оголосила у кінці березня. Підготовка конгресу активізувала українські політичні сили, які поспішили ще до конгресу провести свої партійні з'їзди. 25—26 березня це зробило Товариство українських поступовців. Після жвавого обговорення на з'їзді питання про автономію України воно не лише підтримало цю позицію, а й змінило назву товариства на Союз автономістів-федералістів. 4—6 квітня у Києві одночасно пройшли установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів та відновлювальна конференція Української соціал-демократичної робітничої партії. 6—7 квітня після багаторічної перерви поновила діяльність Українська радикально-демократична партія. В ці ж дні у Києві зібрався з'їзд діячів села, який завершився створенням Української селянської спілки.

Провідні українські політичні сили продемонстрували не лише єдність програмної вимоги національно-територіальної автономії України, але й схильність до ідей соціалізму. Невдовзі ця риса стала однією з характерних ознак діяльності Центральної Ради, пізніше спричинилася до її трагічного фіналу. Але хто міг передбачити це у квітні 1917 р.? Консервативна політична течія в українському русі на той час була представлена поодинокими діячами, голоси яких потонули в хорі радикалів і соціалістів. Всі зазначені з'їзди мали безпосередній зв'язок з підготовкою і проведенням Всеукраїнського національного конгресу, додавали йому ваги, політичної заангажованості та резонансу.

Конгрес відкрився 6 квітня у Києві в присутності дев'ятисот делегатів* від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх, професійних організацій. Були на ньому представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Вся попе-

редня українська історія не знала подібних форумів. Не на таємну сходку зібралася невеличка група свідомої української інтелігенції, яка намагалася здекларувати національні гасла і звернути на них увагу народу, а сам він, розбуджений і розкріпачений революцією, виклав свої вимоги. Вражений масовістю і ентузіазмом учасників конгресу, журналіст «Киевской мысли» назвав його «українським патріотичним паломництвом». Спогади М. Грушевського, В. Винниченка, М. Галагана, М. Ковалевського, С. Русові передають враження епохальності та національної єдності, продемонстровані роботою конгресу. Вона звелася врешті решт до двох речей: обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії України і виборів нового складу Ради. Обидва завдання були блискуче вирішені. Ще першого дня делегати одностайно оголосили, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі»⁵. 8 квітня конгрес обрав новий склад Ради за попередньо розробленим модусом представництва. Всього обрали 118 осіб. М. Грушевський — голова УЦР, В. Винниченко і С. Єфремов — два його заступники. Мандати членів Ради отримали добре знамі в українському русі діячі: І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русова, Д. Дорошенко, В. Леонтович, В. Прокопович, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, І. Шраг, С. Шалухін, М. Міхновський.

Вже на конгресі звучали вимоги розширити склад Ради, збільшити представництво окремих організацій. Конгрес дав Раді право кооптувати нових членів. УЦР цим правом широко користувалася, ввела спочатку до свого складу обрані на всеукраїнських з'їздах всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів, потім великий загін (202 дійсних члени та 51 кандидат) представників національних меншин. В результаті мандатної комісіїю шостих загальних зборів УЦР в серпні 1917 р. було зареєстровано 639 дійсних членів та 4 кандидати. Розрахунковий склад її на той час становив 798 мандатів.

Повний склад УЦР збирався лише на загальні збори (сесії чи пленуми) Ради, іноді ці збори називалися Великою радою. Таких зборів відбулося всього дев'ять. Між загальними зборами діяв спочатку Комітет Центральної Ради, на початку липня він був реорганізований у Малу раду. Ця рада і відіграла ключову роль у діяльності УЦР, формувала її політику, виступала з законодавчими ініціативами. І Велика і Мала ради були побудовані за фракційним партійним принципом. Найбільшою у раді була фракція українських есерів, українські соціал-демократи поступалися їм кількісно, але довгий час (до січня 1918 р.) відігравали у ній провідну роль.

* * *

Зробивши гасло національно-територіальної автономії основною стратегічною метою Центральної Ради, М. Грушевський доклав чимало зусиль, щоб розкрити його глибинний внутрішній зміст. З цією метою у 1917 р. він опублікував декілька брошур — «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». Скористаємося ними і ми, щоб бодай у найбільш загальному вигляді вяснити, що ж вкладав голова УЦР в терміни «автономія» та «федералізм». В брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» він пише про національно-територіальну автономію перш за все як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель. «Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензованого) громадського самоупорядкування, від самого споду («дрібноі земської одиниці»), аж до верху — до українського союму,— пояснює М. Грушевський.— Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати

своє законодавство, адміністрацію і суд»⁶. Отже, за Грушевським, автономна Україна повинна мати всі державні атрибути.

Але щоб автономія навіть у випадку її проголошення не залишалася справою формальною, вона повинна бути поєднана з принциповою зміною державного ладу Росії, її децентралізацією, реорганізацією на федеративних основах. Грушевський добре розумів деспотичний мертвущий для суспільства характер «единой и неделимой» Росії, принципову неможливість поєднання демократії з такою формою російської держави: «Ми всі стомлені і знеохочені страхом, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкувати без втручання центральної власті»⁷. Федерація розглядається М. Грушевським як об'єднання в одній союзній (федеративній) державі кількох національних (білоруси, литовці, латиші, ести, грузини та ін.). До функцій федеративної влади Грушевський відносить: «справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за поштами, телеграфами (...) надавання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвм законодавстві»⁸.

Таким чином, можна говорити, що федералізм Грушевський розуміє не як повне заперечення незалежної української державності, а як крок їй назустріч. В такий спосіб йому у квітні 1917 р. здавалося можливим і реальним налагодити національно-державне життя України.

33 36 102

Український національний конгрес стимулював розгортання українського руху, додав йому організаційних форм, усталив стратегічні завдання. Резолюції конгресу набрали широкого розголосу. 21 квітня конференція українського студентства визнала, що мінімумом політичних вимог студентів є «російська федерація вільних демократичних республік». Методом досягнення цієї мети вона назвала «негайне здійснення власними силами національно-територіальної автономії України»⁹. Через декілька днів київський губернський з'їзд селянської спілки, формулюючи наказ своїй делегації на Всеросійський селянський з'їзд, визнав необхідним запровадження національно-територіальної автономії України, а в одному з пунктів записав: «домагатись, щоб Тимчасове правительство негайно привселюдно признало право українського народу на національно-територіальну автономію»¹⁰. Але найбільшої сили політичного звучання ці вимоги набрали під час роботи та в резолюціях I Всеукраїнського військового з'їзду (5—8 травня 1917 р.). Сам факт такого з'їзду, на який з'їхалося понад 700 делегатів, що представляли 900 тис. українців-військових армії і тилу, справив сильне враження на громадську думку, а рішення, спрямовані на підтримку Української Центральної Ради, і поготів. Резолюції з'їзду були складені гостро і однозначно: «...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України»¹¹. Ця вимога посилювалася цілим пакетом резолюцій, які висловлювали УЦР загальну підтримку військових-українців і закликали до активного тиску на Тимчасовий уряд. З'їзд розгорнув кампанію боротьби за українізацію військових частин, обрав Український військовий генеральний комітет, який у повному складі (18 осіб) був кооптований до складу УЦР. Все це сприяло зміцненню становища Ради.

До Всеукраїнського військового з'їзду УЦР проявляла нерішучість у відносинах з Тимчасовим урядом. Для цього були певні причини, про які варто сказати хоча б у декількох словах. Якщо у березні 1917 р. російські політичні сили ставилися до Центральної Ради і українського

руху без особливої зацікавленості, то перед Національним конгресом і особливо після нього вони не пропускали можливостей для випадів проти них.

Зрозуміло, що і Тимчасовий уряд не поспішав брати під крило Центральну Раду, адже в російський національний і політичний менталітет зовсім не вкладалася думка про можливість неєдиної і ділимої Росії.

Прохолодне ставлення уряду, який весь час робив все можливе, щоб дистанціюватися від УЦР, активізація російського націоналізму в Україні, особливо чорносотенців, не створювали ґрунту для налагодження переговорного процесу. Рада вагалася і не зважувалася на рішучий крок. «Перший Український військовий з'їзд, що зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів до здійснення даних їй Національним конгресом доручень і обрав в допомогу майбутній делегації Центральної ради до Петрограда свою спеціальну військову делегацію,—поклав край ваганням і нерішучості Центральної ради»¹²,—засвідчив П. Христюк.

16 травня до Петрограда прибула повноважна представницька делегація УЦР на чолі з заступником голови Ради В. Винниченком та С. Єфремовим. В портфелі делегації лежали наказ делегації від Центральної Ради та проекти декларацій Тимчасового уряду в справі автономії України, утворення Крайової ради та Крайового комісаріату. Проекти були підготовлені М. Грушевським на випадок, якщо уряд згодиться на пропозиції УЦР. Головна з них полягала в тому, щоб Тимчасовий уряд висловив своє позитивне ставлення до автономії України, а вже саму автономію українці згоджувалися чекати до санкції Всеросійських установчих зборів. Виходило так, як це не раз бувало в історії українського руху, його представники приїхали до столиці просити урядової ласки на децицію. Хоч М. Грушевський не раз з кінця березня вимагав покінчити з такою практикою, видно було, що в останній і вирішальний момент у лідерів Ради ще не вистачало ні духу, ні досвіду для радикальної постановки питання про автономію перед урядом.

Два тижні у Києві напружено чекали повідомлень з Петрограда. В кінці травня українська делегація повернулася до Києва, не досягнувши бажаного порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів. Однак поїздка дала багато цікавого для роздумів членам Ради, зняла з них певну моральну відповідальність перед урядом і створила сприятливі умови для переходу у наступ. «Наша екскурсія до Петрограда (...) упевнила нас в тому, що демократичний режим Росії не буде мати життя і що нові революційні події можуть цілком змінити також політичні умови, в яких перебувала українська справа,—згадував лідер партії українських есерів, член УЦР М. Ковалевський.—Баланс петроградських переговорів був цілком негативний. Треба було йти революційним шляхом, шляхом dokonаних фактів. І цим шляхом Українська центральна рада після деяких вагань пішла»¹³.

Прямим наслідком невтішних переговорів у Петрограді став вибух політичних пристрастей в Україні. Він був посилений заборонаю Керенського на проведення II Всеукраїнського військового з'їзду. 28 травня відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів з вирішальним та дорадчим голосами. Зал Київського купецького зібрання, де відбувався з'їзд, переповнювали і люди, і емоції. Панівною інтонацією на засіданнях стали вимоги самочинного проголошення автономії. «Діти нам не простять, коли ми не доб'ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі. Прийшов час, коли ми мусимо взяти своє. Просити, кланятися ми не будемо, бо то — наше!» — так риторично закликав вирішити справу солдат Білик, заленник з Черкащини¹⁴. Пролунали на з'їзді і голоси критики УЦР за її нерішучість, але

у винесених резолюціях домагання Ради щодо автономії України були підтримані, а позиція уряду зазнала осуду. Не випадково «Киевская мысль» 6 червня змушена була визнати, що «минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто». На цій хвилі четверті загальні збори Української Центральної Ради 3 червня вирішили звернутися до українського народу з закликком «організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні»¹⁵. Формою заклику було обрано універсал, який збори зобов'язали негайно підготувати Центральній Раді.

Робота над універсалом забрала рівно тиждень. 10 травня на засіданні Комітету Центральної Ради в остаточному читанні був схвалений і того ж дня на II Всеукраїнському військовому з'їзді оприлюднений документ, який дістав назву і Універсалу Української Центральної Ради. 2,5 тис. делегатів з'їзду, які незважаючи на заборону уряду приїхали до Києва і ще напередодні з'їзду поклялися, що «не вернуться до своїх частин без автономії матері-України»¹⁶, в урочистій тиші переповненого залу напружено ловили кожне слово декларованого В. Винниченком тексту: «...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). (...) І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині будемо творити наше життя»¹⁷.

Захоплено і радісно зустріли українці проголошення Універсалу. На адресу УЦР посипалися сотні вітальних телеграм від найрізноманітніших українських організацій, окремі з них складали присягу на вірність Раді. Після повалення царизму революція в Україні пережила з проголошенням Універсалу другий за силою революційного ентузіазму мас підйом. Енергія, якою вибухнув український рух, змусила російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати відкриту боротьбу з УЦР безпрецедентно програною. Проголошення Універсалу — акт, безумовно, і за формою, і за змістом революційний, не сприяв загальному зміцненню політичної ситуації в Росії. Але справа полягала в тому, що Універсал був не стільки причиною дестабілізації (таким його бачать сьогодні деякі російські історики) Тимчасового уряду, скільки наслідком того, що після повалення самодержавства проблема державного устрою Росії не була принципово вирішена. Протягом декількох місяців вона відкладалася на розгляд Всеросійських установчих зборів, що, по суті, означало слабо приховане бажання російського політичного і державного істеблішменту зберегти Росію централізованою, єдиною і неділимою. Універсал Центральної Ради прозвучав як провісник її неминучої децентралізації при умові перетворення Росії в країну демократичну.

* * *

Здекларувавши Універсалом, що «однині самі будемо творити наше життя», бажаючи довести, що це не марні слова, Комітет Центральної Ради 15 червня утворив Генеральний секретаріат — виконавчий орган Ради, якому було визначено «завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнародними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються»¹⁸. Тоді ж було обрано перших генеральних секретарів: В. Винниченко (голова), Х. Барановський, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, М. Стасюк, І. Стещенко.

Поряд з технічною необхідністю такого органу, яка вже відчувалася у зв'язку із зростанням обсягу роботи УЦР, створення Генерального секретаріату виявилось добрим тактичним засобом тиску на Тимчасовий уряд. У такий спосіб, згадував М. Грушевський, Центральна

Рада оголосила «шах» уряду, поставила його «щільно перед загрозою конфлікту» і змусила до поступок тих, «хто не вірив українському рухові і сподівався якось його «на кривій об'їхати»¹⁹.

Універсал, створення Генерального секретаріату, їх активна підтримка широкими верствами народу, армії справили належне враження і на Тимчасовий уряд, і на російську демократію. Це змусило уряд шукати вихід із становища, що склалося не на його користь. 29 червня до Києва прибули три міністри Тимчасового уряду — О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі. Останній, ключова фігура урядової делегації, одразу ж відверто заявив, що головна тема переговорів — налагодження взаємин з Центральною Радою. Уряд був готовий піти на серйозні поступки, але таким чином, щоб його реноме було збережене. Як заявила делегація, уряд не заперечуватиме проти практичного запровадження автономії України, але просить утриматися від декларування цього принципу, залишити остаточну санкцію автономії Всеросійським установчим зборам. І. Церетелі не приховував, що для Тимчасового уряду зараз вкрай необхідно відновити єдність з українцями, щоб довести країні, а можливо, і всьому світу, що «все, що тут робиться, — це зі згоди центральної влади і для Установчих зборів»²⁰. Центральній Раді пропонувалося укласти з урядом угоду у формі видання обома сторонами спеціальних декларацій, в яких би були зафіксовані позиції кожної з них, засвідчена єдність дій. Остання, на думку делегації, полягала і в порозумінні Центральної Ради з представниками неукраїнської революційної демократії в Україні, надання їй певної кількості місць у складі Ради. Це б сприяло перетворенню її з суто національного органу у територіально-національний. Уряд наполягав на публічному осуді Радою методів захоплення влади.

З свого боку, делегація обіцяла, що жодний закон, який стосуватиметься України, не буде прийнятий урядом без узгодження з УЦР. Вона не заперечувала проти створення крайового органу влади, фінансування його з державного бюджету, запровадження при Тимчасовому уряді посади комісара з українських справ. Не викликала категоричного несприйняття, як це було раніше, ідея українізації військових частин.

Така постановка справи створювала ґрунт для порозуміння і конструктивного діалогу, Центральна Рада погодилася з нею, хоч це і вимагало від неї певного компромісу і відступу. Підготовка тексту декларації, її обговорення 30 червня на п'ятій сесії Центральної Ради показали, що згода в основному не означала автоматичного вирішення більш дрібних проблем, породжувала чимало запитань і відвертих побоювань. «Ситуація була трудна. Декларація не вдовольняла. Але устанувити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним, — згадував М. Грушевський. — Я не хотів говорити проти, але принципіально не міг боронити декларації, я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Центральної ради. Говорив Винниченко, борюючи сумніви, які висловлювались проти декларації й порозуміння. То й часу буде мало. Треба було спішити на нічне засідання: тої ж ночі Церетелі з Терещенком мали їхати до Петербурга — боронити права на місці угоду»²¹.

Більшість Центральної ради прийняла декларацію і дала згоду Винниченкові, на його відповідальність, як зін се ставив — їти робити

З 10 липня з Петрограда до Києва надійшла телеграма з текстом урядової декларації, де говорилося про визнання Генерального секретаріату вищим розпорядчим органом України, а також і про те, що уряд «прихильно поставиться до розробки Українською радою проекту національно-політичного статусу України в тому розумінні, в якому сама Рада знайде це відповідним інтересам краю»²². У відповідь Цент-

ральна Рада проголосила II Універсал, в якому зазначила, що «з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання». Далі мова йшла про наступне поповнення УЦР представниками національних меншин і перетворення її в єдиний найвищий орган революційної демократії України. Рада обіцяла твердо йти шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією», підготувати «проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчим зборам»²³.

Загалом і в стінах Центральної Ради, і за її межами українською громадськістю II Універсал був сприйнятий позитивно як ще один крок до омріяної автономії, незважаючи на те, що в II Універсалі УЦР вимушена була відмежуватися від спроб «самочинного здійснювання автономії України»²⁴. Переговори з урядом В. Винниченко назвав перемогою українства, якій завдяки II Універсалу «було надано правової сили і затверджено в юридичних актах державного характеру»²⁵. М. Грушевський писав, що «порозуміння Української центральної ради з Російським центральним урядом (...) відкрило собою нову сторінку в житті України»²⁶.

* * *

Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом УЦР наполегливо приступила до виконання взятих на себе зобов'язань та реалізації добутих прав.

Насамперед вона порозумілася з неукраїнською революційною демократією. Загалом це виявилось справою неважкою, принципові кроки назустріч були зроблені ще до приїзду міністрів Тимчасового уряду до Києва. 11 липня представники національних меншин вперше взяли участь у роботі Малої ради. М. Грушевський вітав їх товаришів-співробітників і висловлював сподівання, що спільна праця українців з росіянами, поляками і євреями «виведе Україну на шлях розквіту і повної згоди»²⁷. Загалом привітань в цей день з обох сторін було немало. Складалося враження, що неукраїнська сторона переосмислила своє ставлення до українського руху, визнала його провідну роль. Навіть меншовик Таск, який напередодні Національного конгресу погрожував розігнати Раду багнетами, самокритично оголосив: «Революція створила друге чудо. Треба було бути сліпим, щоби не побачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну. Разом з тим зникло й те недобір'я у меншостей, яке було в початках революції. І я вітаю цей день від щирості як день нашого порозуміння»²⁸. Однак наступні події показали, що бажане не стало дійсним, національні представництва поводитися стосовно українців так, як у відомій байці лебідь, рак і щука. Тому і фінал УЦР виявився близьким до згаданої байки.

Певну проблему при поповненні Ради становило визначення пропорцій українського і неукраїнського представництва. Після бурхливих обговорень Центральна Рада зупинилася на 30% для неукраїнської демократії від загального числа членів УЦР. Варто відзначити, що поповнення Центральної Ради відбувалося не безпосередніми представниками росіян, євреїв чи поляків, а через представників окремих національних партій чи громадських організацій. Так, ради робітничих і солдатських депутатів, які визначалися як російські організації, мали 50 дійсних членів та 14 кандидатів, російські соціал-демократи та есери — по 20 дійсних членів та по 6 кандидатів, єврейські партії — 50 дійсних членів та 13 кандидатів, польські — 20 дійсних членів і 5 кандидатів. 18 представників неукраїнських політичних та громадських об'єднань увійшли до складу Малої ради.

Поповнення стосувалося і Генерального секретаріату. Вищий виконавчий орган розширювався з восьми секретарств до чотирнадцяти в зв'язку з передбачуваним значним зростанням обсягу його роботи.

До раніше створених додалися секретарства шляхів, торгівлі та промисловості, пошт і телеграфів, державного контролю. Повний склад Генерального секретаріату був сформований Малою радою 15 липня у такому складі: голова — В. Винниченко, члени — Б. Мартос, Х. Барановський, В. Садовський, І. Стешенко, М. Стасюк, С. Петлюра, В. Голубович, О. Шульгін, О. Зарубін, М. Рафес. Посади секретарів праці та торгівлі і промисловості лишилися тимчасово вакантними, представником Генерального секретаріату при Тимчасовому уряді пропонувано П. Стебницького. Того ж 15 липня В. Винниченко в супроводі Х. Барановського та М. Рафеса відбув до Петрограда з метою затвердження складу Генерального секретаріату Тимчасовим урядом, як того і вимагала досягнута у Києві угода. В портфелі української делегації лежав підготовлений Центральною Радою Статут вищого управління України, який в остаточному варіанті було названо Статутом Генерального секретаріату. В його преамбулі відзначалося, що Центральна Рада є органом революційної демократії всіх народів України, її мета — підготувати Україну до остаточного запровадження автономії, підготовки Всеукраїнських та Всеросійських установчих зборів. Далі у переважній більшості (з 21) статей окреслювалися права і обов'язки Генерального секретаріату. У ст. 1 говорилося, що формує Генеральний секретаріат УЦР, перед нею він несе відповідальність, тоді як Тимчасовий уряд лише затверджує його склад. Уряд повинен був санкціонувати законопроекти, ухвалені Центральною Радою, затверджувати бюджет України. Цим його прерогативи у внутрішніх справах України майже вичерпалися. Всі урядові органи в Україні підпорядковувалися владі Генерального секретаріату, він сам визначав випадки і встановлював порядок їх безпосередніх відносин з Тимчасовим урядом. М. Грушевський не приховував, що Центральна Рада надавала Статуту особливого значення як першого акту своєї законодавчої діяльності, при цьому «дуже уважно і пильно стараючись знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України в спільних змаганнях забезпечення інтересів краю і його людності, їх свобідного і успішного розвитку без порушення відносин до демократії російської»²⁹.

Одноставне схвалення Статуту Малою радою в присутності делегатів національних меншин говорило про те, що результату, до якого прагнула Рада і про який говорив М. Грушевський, було досягнуто. Про створення такого документа йшлося на переговорах у Києві, сам І. Церетелі не заперечував проти його підготовки, навіть у декларації від 3 липня спеціально підкреслювалося, що Тимчасовий уряд поставився з співчуттям до опрацювання «Центральною радою проекта національно-політичного становища України в тому розумінні, в якому сама рада знайде це відповідним інтересам краю». То ж УЦР і поспішила винести його на суд петроградського істеблшменту.

Тим часом у столиці змінилися напрямки політичних вітрів. 2 липня на квартирі прем'єр-міністра кн. Львова відбулося засідання Тимчасового уряду, присвячене підсумкам переговорів у Києві. Проект декларації уряду, оголошений Керенським, Церетелі та Терещенком, і їх попередження, що він повинен за згодою з Центральною Радою бути прийнятим без будь-яких змін, викликали протест міністрів-кадетів Мінграрьова, Мануйлова, Некрасова, Шаховського, Переверзева, Степанова. Незважаючи на це уряд, як відомо, декларацію більшістю голосів схвалив. Після цього міністри-кадети** дружно подали у відставку, що привело до чергової урядової кризи.

Ситуація загострилася спробою більшовиків 3—5 липня підняти повстання у Петрограді і захопити владу. 8 липня Тимчасовий уряд визнав за необхідне пост прем'єр-міністра надати О. Керенському. У останнього не вистачило мужності на формування однорідного соціалістичного уряду. Під тиском Тимчасового комітету Державної думи він оголосив про намір створити новий коаліційний уряд, про який П. Мі-

люков відізвався цілком однозначно: «При невеликій номінальній перевазі соціалістів дійсна перевага в кабінеті безумовно належала переконаним прихильникам буржуазної демократії»³⁰.

Саме з цим складом уряду, в якому вже не було головного ініціатора і прихильника досягнутої у Києві домовленості—І. Церетелі, довелося мати справу делегації Генерального секретаріату. Вона наче спеціально була відправлена у Петроград в образі «хлопчика для биття». Згадуючи про стосунки з урядом, голова Генерального секретаріату згодом писав, що вони були образливими і обурюючими для українців. Делегація ледь втрималася від бажання перервати переговори і повернутися до Києва. Статут Генерального секретаріату був категорично відкинтий урядовою комісією як такий, що виходить за межі досягнутих у Києві домовленостей, і замінений 4 серпня «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду». Ця інструкція, по суті, перекреслювала всі київські домовленості, ставила весь досягнутий попередньо порядок речей з ніг на голову. В ній Центральна Рада згадувалася побіжно, наче не з нею у Києві велися переговори. Генеральний секретаріат, що можна було зрозуміти вже із заголовка інструкції, визнавався виключно місцевим органом Тимчасового уряду, тобто ординарним адміністративним апаратом, який мало чим відрізнявся від уряду губерньського комісара. Про те, що Генеральний секретаріат є вищим виконавчим органом автономної України, в інструкції не було сказано жодного слова.

Правочинність Генерального секретаріату поширювалася лише на п'ять з дев'яти українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську. Крім того, значно звужувалася компетенція секретаріату, з його складу вилучалися секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, він лишався прерогативи призначення на державні посади. Уряд зарезервував за собою право в окремих випадках звертатися до органів влади України, минаючи Генеральний секретаріат. «Словом, уся Інструкція була ні що інше, як цинічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня й одверте бажання видерти з рук українства всі його революційні здобутки»,— так підсумував результати своєї петроградської місії В. Винниченко.— І, розуміється, делегація ні в одному пункті своєї згоди не дала. Ми рішуче й категорично до самого кінця одстоювали Статут...»³¹.

Історик не може не побачити, що тиск Тимчасового уряду на делегацію Генерального секретаріату зовсім не обмежувався кулуарними і кабінетними дискусіями з юристами-професіоналами та затвердженням урядової «Інструкції». Він вівся на фоні добре розробленого контексту. 26 липня у Києві відбулася збройна провокація донських козаків і кірасирського полку проти українського полку ім. Б. Хмельницького, в результаті якої 20 богданівців було вбито, а ще більше поранено. В кінці липня в російській пресі точилися різноманітні інсинуації на тему таємних зносин УЦР з правлячими колами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність чорносотенних російських шовіністичних організацій, які протестували проти «примусової українізації», доводили, що політика УЦР є ворожою Росії і не відповідає бажанням більшості місцевого населення, що українська мова є штучною і її запровадження загальмує розвиток освіти і науки.

Звичайно, все це, і в першу чергу урядова позиція, викликали серед українців бурхливу реакцію опору. 6 серпня «Робітнича газета» вийшла з передовою «Дрібне шахрайство у великій справі», в якій абсолютно однозначно кваліфікувалося рішення уряду: «Коли правительство мусило сплатити свого векселя, тут виявилось, що тимчасовий уряд не є правительством, гідним великої держави, а є дрібний крутий, що своїми шахрайствами хоче залагодити великі політичні проблеми»***

В Центральній Раді «Інструкція» дістала підтримку лише представників партії кадетів, решта учасників шостих загальних зборів УЦР засудили позицію уряду і намагалися знайти вихід з ситуації, що склалася. Загалом виявилися дві тенденції, дві лінії, в основі яких лежали різні погляди на розвиток революційної ситуації і в Україні, і в Росії.

Радикально настроєна частина учасників шостих загальних зборів УЦР, в першу чергу представники націонал-революціонерів і частина українських есерів, які вважали, що революція «стоїть напередодні свого поглиблення»³², наполягали на розриві відносин з Тимчасовим урядом, явочному впровадженні Статуту Генерального секретаріату. До цього були навіть певні формальні підстави. УЦР могла цілком кваліфікувати рішення уряду як розрив київських угод, адже в «Інструкції» жодним словом не згадувалася автономія України, навіть у прив'язці до рішення Всеросійських установчих зборів. В такому випадку II Універсал втрачав свій компромісний сенс і його денонсування УЦР могло загострити політичну ситуацію. Вона могла повернути собі авторитет революційного лідера, яким значною мірою свідомо пожертвувала заради можливості, хай і неповномасштабної, але конкретної державотворчої діяльності, спрямованої на закладення підвалин автономної України.

Важко уявити реальні наслідки відкритої конфронтації з урядом. Швидше за все, Центральна Рада розділила б долю розігнаного російськими військами сейму Фінляндії. Але чи було б це останньою крапкою в історії українського руху 1917 р., чи, навпаки, додало б йому нового додаткового імпульсу для розвитку, сказати важко. Реально оцінюючи ступінь організованості українських сил, схильєшся до думки, що у них було небагато шансів вийти переможцями з боротьби, яка б розвивалася за таким сценарієм. Певно, більшість у Центральній Раді, відчуваючи брак сил для прямого протистояння уряду, обрала іншу тактику. Вона полягала в тому, щоб висловити Тимчасовому уряду негативне ставлення до його рішення як недемократичного і навіть імперіалістичного, але при цьому зберегти можливості для співробітництва. Прийнята загальними зборами резолюція, запропонована фракцією українських соціал-демократів, констатувала порушення Тимчасовим урядом угоди від 3 липня, обходила мовчанням питання про прийняття чи неприйняття «Інструкції», але вважала за необхідне «подати (з числа 14 секретарів Ради) 9 секретарів, означених в інструкції, на затвердження Тимчасового правительства»³³.

Двозначність прийнятого рішення мала ряд пояснень. М. Порш коментував його так: «Зостається один вихід — не відкидати цієї інструкції і почати свою революційну роботу»³⁴. М. Грушевський писав, що прийнята Радою резолюція була продиктована бажанням «не приймати, але й не відкидати»³⁵. Найбільш розгорнуто ситуацію, пов'язану з рішенням шостих загальних зборів, прокоментував П. Христюк: «...для рішучої боротьби з російською буржуазією і Временним правительством, що було під її впливом, не були належно підготовлені в той час українські народні маси. Центральна рада і Генеральний секретаріат перед цим всіх старань докладали до поширення між селянством, робітництвом та солдатами II Універсалу Центральної Ради та декларації Временного правительства — ідеї примирення з правительством і необхідності вбгати революційний український рух в звужені національні і соціальні рямці. Отже, не можна було так різко і раптово міняти свою попередню позицію»³⁶. Погоджуючись з деякими з зазначених П. Христюком аргументів на користь прийнятого рішення, не можна не помітити, що він умовляє спочатку себе, а потім і свого уявного читача у правильності вибору. Тоді як справа полягала в роздвоєності, непевності становища.

Увійшовши, скоріше, давши затягнути себе в коло політичних компромісів угодою від 3 липня, УЦР так і не знайшла в собі сили вийти

з цього кола. Державна влада, якої так прагнула Україна протягом кількох століть, здалася такою близькою і реальнодоступною, що українські діячі, політики-неофіти, повірили в її отримання з рук російської влади завдяки невеликим поступкам. Повірили і тому, що, зробивши І Універсалом імпульсивний рух вперед, до автономії, вони налякали Тимчасовий уряд своєю рішучістю, якої від них не чекали. Разом з тим цієї рішучості, яка прийшла під впливом швидше зовнішніх обставин, ніж внутрішньої готовності до практичного державного життя, і Центральна Рада від себе не очікувала. Потрапивши в незнане до того становище переможців, провідники Ради налякали самих себе, збентежилися рефлексією, такою характерною для творчої інтелігенції, і абсолютно протипоказаною політикам.

Варто з цього приводу заглянути у щоденник В. Винниченка. 19 липня 1917 р. Петроград. Делегація Генерального секретаріату чекає зустрічі з урядом: «А все ж таки цікаво б, користуючись вільною хвилиною, от так на одинці з собою, коли ніхто не зазира в твою мову, проаналізувати, через що і для чого я забрався в міністри? (...) В кожнім разі от-от хвиля життя винесла мене на самий високий гребінь України. От-от треба брати скарб, до якого тяглася душа довгих поколінь. Розбито двері страшних хмарних льохів. У тих льохах віками ховалося наше золото. Можна брати його, можна виносити на світ і роздавати окраденим. Цілі купи його лежать під нашими ногами. Бери, скільки хочеш. Але... чи є у нас стільки сили, щоб зразу піднести усе те добро? Чи є стільки рук, щоб поставити їх біля тої тяжкої роботи? Серце стискується тривогою, сумом і страхом: а що як не піднесем? Як не зможемо взяти того, що доля так несподівано, химерно сипнула нам під ноги? Який сором, який біль буде і як надовго після цього сховається знову наш скарб. Хочеться втекти. Поїхати кудись на хутір, взятися знову за перо...»³⁷. Як все це не схоже на іншого політика і літератора, що, приблизно в цей же час, переховувався у Розливі, у курені і думав над поєднанням марксизму і повстання.

До проявів згаданої вище рефлексії належав і епізод «міністерської кризи». Два тижні у серпні 1917 р. Центральна Рада не могла визначитися зі складом Генерального секретаріату. Головування в ньому від В. Винниченка переходило до Д. Дорошенка, а потім знову до першого з них. Лише 21 серпня Мала рада узгодила запропонований В. Винниченком список Генерального секретаріату і лише 1 вересня він був затверджений Тимчасовим урядом.

Формально «Інструкція» взяла гору над Статутом, але реальної конструктивної співпраці між Тимчасовим урядом і Генеральним секретаріатом, за винятком моменту боротьби з заколотом генерала Корнілова, не спостерігалось. Офіційний Петроград зволікав з наданням реальних повноважень Генеральному секретаріатові, а у жовтні між ними на ґрунті проведення Українських установчих зборів спалахнув новий конфлікт. Уряд розцінив бажання УЦР до скликання таких зборів як крок до підриву державної влади. В. Винниченка було викликано до Петрограда і оголошено, що в тому випадку, коли уряд не задовольниться поясненнями, Раду розпустять. 22 жовтня В. Винниченко виїхав з Києва, але давати пояснення уряду йому вже не довелося. Жовтневе повстання у Петрограді відкрило нову сторінку в історії революції і Росії, і України.

(Далі буде)

¹ Українська суспільно-політична думка ХХ ст.— Т. 1.— С. 256—257.

² Нова рада.— 1917.— 25 березня.

³ Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 96.

⁴ Там же.

* В літературі зустрічаються й інші цифри — від 700 до 1500. Очевидно, остання включала в себе як повноважних делегатів, так і гостей конгресу.

⁵ Вісті з Української центральної ради.— 1917.— № 3.

⁶ Грушевський М. Хто такі українці, і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 125—126.

⁷ Там же.— С. 132.

⁸ Там же.— С. 133.

⁹ Нова рада.— 1917.— 22 квітня.

¹⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920.— Т. 1.— С. 46.

¹¹ Шущь О. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити.— К., 1992.— № 7.— С. 64.

¹² Христюк П. Назв. праця.— С. 55.

¹³ Ковалевський М. При джерелах боротьби.— Інсбрук, 1960.— С. 342.

¹⁴ Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня—2 червня 1917 р.). // Історичні зошити.— К., 1992.— № 4.— С. 10.

¹⁵ Вісті з Української центральної ради.— 1919.— № 9.

¹⁶ Христюк П. Назв. праця.— С. 71.

¹⁷ Великий українець...— С. 179, 181.

¹⁸ Народна воля.— 1917.— 17 червня.

¹⁹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 10.— С. 129.

²⁰ ЦДАВО, ф. 1115, оп. 2, спр. 18, арк. 23.

²¹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 10.— С. 144.

²² Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в.— М., 1930.— Т. 3.— С. 62.

²³ Винниченко В. Відродження нації.— Київ—Відень, 1920.— Т. 1.— С. 280—281.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.— С. 282.

²⁶ Грушевський М. Україна і Росія // Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 25.

²⁷ Вісті з Української центральної ради.— 1917.— № 17.

²⁸ Там же.

²⁹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.— С. 34.

** М. Некрасов спочатку теж подався до демісії, а потім заявив про вихід з партії кадетів.

³⁰ Милуков П. История второй русской революции.— К., 1919.— Т. 1.— С. 45.

³¹ Винниченко В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 319—320.

*** На адресу УЦР в серпні надійшли сотні телеграм з рішеннями і резолюціями зборів та мітингів, які засуджували дії Тимчасового уряду та його «Інструкцію». Як зразок подібних резолюцій можна навести одну з них: «Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, січі «Хортиця» і товариства «Просвіта», обміркувавши інструкцію Временного правительства Генеральному секретаріатові, гостро осуджує політику буржуазних членів правительства в українській справі, протестує проти обмеження компетенції Генерального секретаріату через несправедливе окреслення меж автономної України і рішуче заявляє, що всіма силами буде підтримувати раду в її боротьбі за проведення в життя конституції України, що вироблена була Центральною радою» (Робітнича газета.— 1917.— 12 серпня).

³² Ковалевський М. Назв. праця.— С. 412.

³³ Вісті з Української центральної ради. 1917.— № 22/23.

³⁴ Там же.

³⁵ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 11.— С. 123.

³⁶ Христюк П. Назв. праця.— Т. 1.— С. 118.

³⁷ Винниченко І. В. Щоденник. // Київ, 1990.— № 9.— С. 117—118.